

Carlo Vercellone*

UDK 330.342.14
JEL Classification B51, E11

ZAKON VRIJEDNOSTI NA PRIJELAZU IZ INDUSTRIJSKOG KAPITALIZMA U NOVI KAPITALIZAM**

Namjera ovog članka je okarakterizirati, unutar post-operaističkog teorijskog okvira, logički i povijesni smisao Marxova zakona vrijednosti na prijelazu iz industrijskog kapitalizma u kognitivni kapitalizam. Sukladno s time, nakon shematskog pregleda dvije glavne interpretacije teorije vrijednosti, analiza će se razvijati u dvije etape.

Prvoj će biti cilj objasniti što treba poimati pod *zakonom vrijednosti vremena rada*, i u čemu se sastoji njegova artikulacija unutar zakona o višku vrijednosti, čija je on ovisna i povijesno određena varijabla: u odnosu na tu artikulaciju koristit ćemo pojam *zakona vrijednosti/viška vrijednosti*. U drugoj etapi pažnja će biti usmjerena na glavne dinamike, koje objašnjavaju progresivnu snagu zakona vrijednosti/viška vrijednosti u industrijskom kapitalizmu, odnosno na dinamike njegove krize u kognitivnom kapitalizmu.

Dvije glavne koncepcije zakona radne vrijednosti

Unutar marksističke tradicije suživljavaju, kako ukazuje Negri (1992), dvije koncepcije teorije vrijednosti. Prva insistira na kvantitativnom problemu

* Carlo Vercellone, docent na Centre d'économie de la Sorbonne, CNRS et Université Paris I-Panthéon Sorbonne. (E-mail: Carlo.Vercellone@univ-paris1.fr).

** Izvornik na talijanskom *La legge del valore nel passaggio dal capitalismo industriale al nuovo capitalismo*, neobjavljen, preveo Luka Bogdanić

određenja veličine vrijednosti. Ona poima vrijeme rada kao kriterij mjere vrijednosti roba. Radi se o teoriji koju nazivamo teorija radne vrijednosti. Tu teoriju dobro definira, na primjer, Paul Sweezy, kada tvrdi da u trgovačko-kapitalističkom društvu «apstraktni rad je apstraktan, čisto deklarativno, utoliko što su ignorirane sve posebne značajke koje diferenciraju jednu vrstu rada od druge. Na kraju, *apstraktni rad*, kao što to proizlazi i iz Marxove upotrebe tog izraza, ekvivalentan je *radu uopće*; a to je ono što je zajedničko svakoj ljudskoj proizvodnoj djelatnosti (Sweezy, 1970, str. 35). U tom viđenju zakon vrijednosti u biti je shvaćen kao ahistorijski zakon mjere i ravnoteže koja održava alokaciju resursa. Pojam apstraktnog rada postaje gotovo prirodna kategorija, obična mentalna apstrakcija, oslobođena svih onih značajki koje je od robnog otuđenja do eksproprijacije rada radnika, čine specifičnom kategorijom kapitalizma. Ovdje se prije radi o Ricardovom no Marxovom pristupu teoriji radne vrijednosti, čija genealogija upućuje na hipotetički jednostavan način robne proizvodnje, da bi se potom proširila na kapitalizam.

Druga koncepcija insistira na kvalitativnoj dimenziji odnosa izrabljivanja, na kojem počiva odnos kapital-rad, odnos koji pretpostavlja pretvaranje radne snage u tobožnju robu. Ta se teorija može nazvati teorijom vrijednosti/viška vrijednosti. Ona shvaća apstraktni rad kao supstancu i izvor vrijednosti u kapitalističkom društvu zasnovanom na razvoju trgovačkih odnosa i na antagonističkom odnosu kapital-rad. Primjećujemo s tim u vezi, da je kod Marxa zakon radne vrijednosti koncipiran izravno u funkciji zakona viška vrijednosti te da nema nikakvu autonomiju u odnosu na ovaj posljednji, tj. u odnosu na zakon eksploatacije. Utoliko, kontroverzni izbor samog Marxa, u prvom poglavlju prve knjige *Kapitala*, da započne djelo analizom robe nema ništa zajedničko s hipotezom o jednostavnom trgovačkom društvu, koje je navodno prethodilo kapitalizmu. Taj izbor proizlazi iz nužnosti da se pokaže kako pretvaranje radne snage u tobožnju robu – dakle njeno artikuliranje između razmjenske i upotrebne vrijednosti (sam rad) – objašnjava tajnu porijekla profita. Dakle kod Marxa nema nikakvog fetišizma vezanog za zakon vrijednosti vremena rada, kao zakona razmjene ekvivalenata, koji bi od njega učinio svojevrsni strukturalni invarijant funkcioniranja ekonomije. Upravo suprotno, zakon vrijednosti-viška vrijednosti treba ovdje biti shvaćen prije svega na makroekonomskom planu suprotnosti između društvenog kapitala i kolektivnog radnika, a ne kao problematika određenja mjere vrijednosti pojedinačnih roba. Ovakvo je iščitavanje – čini nam se – tim umjesnije, jer kako primjećuje Hai Hac »kapital je indiferentan prema vrijednosti roba koje proizvodi, budući da ga zanima isključivo višak vrijednosti, čiji je nosilac vrijednost. Osim toga, u mjeri u kojoj višak vrijednosti raste zajedno sa razvojem proizvodne snage društvenog rada, vrijednost opada upravo zahvaljujući tom istom kretanju, dakle postoji jedan te isti proces, koji snižava vrijednost roba, a uzdiže višak vrijednosti koji je u njemu sadržan« (Hai Hac, str. 265, tom I).

U nastavku članka, upravo počevši od ove druge koncepcije imamo namjeru okarakterizirati nastanak i povijesni razvoj *zakona vrijednosti-viška vrijednosti*, te potom objasniti njegov smisao i udio u krizi unutar ekonomije utemeljene na pokretačkoj snazi znanja i na širenju znanja.

Od zakona viška vrijednosti do zakona utemeljenog na vremenu rada

Započnimo, dakle, sa definiranjem zakona viška vrijednosti. On izražava zapravo ekonomsku racionalnost kapitalizma u njegovoj biti u svim oblicima: da je kapitalizam sistem usmjeren na neograničenu akumulaciji kapitala. Nalazimo ovu ideju u slavnoj općoj formuli Marxova *Kapitala* (N-R-N), u kojoj je valorizacija kapitala proces, koji ne poznaje granice, utoliko što njegov cilj nije niti potrošnja niti upotrebnost, već akumulacija apstraktnog bogatstva predstavljenog novcem. Roba i proizvodnja su za kapital samo sredstva za postizanje toga cilja, tj. sredstvo postizanja akumulacije novca za sebe, s ciljem neprekidnog uvećavanja zapovjedne moći, omogućene novcem, nad društvom i nad radom (izvorom i supstancom vrijednosti) omogućavajući mu upravo da prisvoji (na direktan i indirektan način) određeni višak vrijednosti. U tom smislu slijedeći A. Negrija (1979 & 1996), može se ustvrditi da se zakon viška vrijednosti na prvi pogled predstavlja kao *zakon nerazdvojitosti i izrabljivanja i antagonizma*. On je raniji i preteča je, kako logički tako i historijski, zakona vrijednosti, koji čini od vremena apstraktnog rada mjeru rada i mjeru vrijednosti roba. Ovaj posljednji je samo nusprodukt i ovisna varijabla zakona viška vrijednosti. Porijeklo i povijesni smisao zakona vrijednosti vremena rada su usko vezani s konfiguracijom odnosa kapitala i rada, konfiguracijom koja se razvija s industrijskom revolucijom. Unutar te povijesne konjunktore ekonomska racionalnost kapitala, odnosno zakon viška vrijednosti, uzima izravnu kontrolu i utvrđuje vlastito ovladavanje kako nad sferom proizvodnje tako i nad sferom potreba, progresivno potičući logiku masovne proizvodnje/potrošnje roba. Unutar ovih okvira, *zakon vrijednosti vremena rada* se afirmira (još prije nego što je politička ekonomija klasičnih ekonomista razvila teoriju radne vrijednosti) kao konkretni izraz upravljačke prakse »racionalizacije« proizvodnje i apstrahiranja sadržaja samog rada, upravljačke prakse koja je učinila od vremena koje pokazuje sat, potom od kronometra prvorazredna sredstva za kvantifikaciju ekonomske vrijednosti proizlašle iz rada, određivanje operativnih modaliteta proizvodnje i za povećanje produktivnosti. Homogenizacija rada koja proističe iz razlaganja rada na njegove elementarne zadatke predstavlja se unutar tvrtki kao sredstvo kontrole rada i istovremeno kao sredstvo ekonomske računice. Ona omogućuje optimizaciju odnosa između *input-a* i *output-a*, mjenjenih u vremenu rada ljudi i strojeva, iako plaćajući, kao što je naglašavao već Babbage, najnižu nadnicu za svaki zadatak ili radno mjesto.

Istovremeno, *zakon vrijednost vremena rada* osigurava, u funkciji *vremena društveno potrebnog rada*, reguliranje *a posteriori*, zahvaljujući trgovačkoj razmjeni, odnosa konkurencije vezanih za decentraliziranu djelatnost proizvodnih jedinica, nezavisnih jednih od drugih.

Ekonomska racionalnost kapitala i zakon vrijednosti-viška vrijednosti u industrijskom kapitalizmu

Dakle, na ovoj osnovi smo u stanju okarakterizirati, s određenom točnošću, ono što se može nazvati *ekonomska racionalnost zakona vrijednost-viška vrijednosti*. Zakona koji je označio razvoj *industrijskog kapitalizma*.

Na općem planu, ova ekonomska racionalnost počiva na produktivističkoj i čisto kvantitativnoj koncepciji porasta proizvodnje i produktivnosti. Može se definirati kao logika koja se sastoji u proizvodnji i prodaji roba s ciljem maksimizacije profita, proizvođači neprestano što više za što manje radnih sati i sa što manje kapitala (Gorz, 1989).

Zbog toga, kao što je već primjećivao Marx u *Grundrisse*: »Sam kapital je kontradikcija u procesu: s jedne strane, trudi se da smanji vrijeme rada [vrijeme rada potrebno za proizvodnju roba] na minimum, a sa druge postavlja vrijeme rada kao jedini izvor i jedinu mjeru bogatstva« (Marx, str.194). Dakle, sam razvoj racionalnosti zakona vrijednosti/viška vrijednosti, dovodeći do krajnjih granica vlastitu logiku, na endogeni način dovodi i do vlastitog iscrpljenja i krize.

Još točnije, pod konceptom ekonomske racionalnosti zakona vrijednosti/viška vrijednosti treba podrazumijevati dvije komplementarne dimenzije (dvije dimenzije čije iscrpljivanje je u srži aktualne krize).

Prva dimenzija ocrta zakon vrijednosti smišljen kao društveni odnos, koji čini od logike robe i profita ključni i progresivni kriterij razvoja društvenog bogatstva i zadovoljavanja potreba.

Treba primijetiti da ta logika predstavlja na više planova bitnu ekonomsku, socijalnu i političku ambivalentnost, koja je, kako je primjećivao A. Gorz (1988) hranila ideologiju progressa industrijskog kapitalizma, omogućavajući mu pridobivanje i pristajanje uza se konzistentnih dijelova radničkog i socijalističkog pokreta (uz cijenu napuštanja svake kritike kapitalističke podjele rada i otuđenja u sferi rada i potreba).

U čemu se sastoji ta ambivalentnost?

Sastoji se u činjenici da se neprekidno smanjivanje radnog vremena potrebno za proizvodnju velike mase materijalnih roba, dakle smanjivanje njihove

ve ukupne vrijednosti, moglo prikazati kao oruđe koje je dozvoljavalo «da se čovječanstvo oslobodi oskudice» zadovoljavajući na taj način sve veću količinu potreba, a bilo je nevažno da li se radilo o pravim ili lažnim potrebama. Ovaj «progresivni» aspekt racionalnosti kapitala predstavljao se također, i kao mogućnost, uz uvjet socijalnih borbi koje bi bile u stanju garantirati pretvaranje povećanja produktivnosti u smanjenje radnog vremena, i kao sredstvo, postupnog svođenja nužnosti najamnog rada na najmanju moguću mjeru.

U toj je logici prisutna utopijska dimenzija – razvoj proizvodnih snaga kao sredstvo borbe protiv oskudice – na kojoj je industrijski kapitalizam mogao izgraditi svojevrstu povijesnu legitimnost, čiji će temelji biti duboko potreseni u kognitivnom kapitalizmu.

Druga dimenzija ekonomske racionalizacije zakona vrijednosti/ viška vrijednosti odnosi se na njegovu primjenu u organizaciji proizvodnje.

Tu se nalazi porijeklo norme koja, po Marxu, čini od vremena apstraktnog rada, mjenog jedinicom nekvalificiranog rada, združeno supstanciju vrijednosti roba i instrument vrednovanja, kontrole i propisivanja načina rada. Da bi se razumjelo uspostavljanje i progresivno produblivanje ove norme potrebno je krenuti od strukturalne nesigurnosti koja karakterizira razmjenu kapital-rad. Kupovanje i prodavanje radne snage vrte se oko stavljanja na raspolaganje određene kvantitete vremena, a ne oko efektivnog rada najamnih radnika, to izražava jako dobro Paolo Virno putem distinkcije između koncepta potencije i koncepta akta. Razumije se stoga zašto odnosi znanja i moći, koji se isprepliću oko organizacije proizvodnje, predstavljaju esencijalni element antagonizma kapital-rad, i to iz dva bitna razloga. Prvi je taj da oni koji kontroliraju i diktiraju radne modalitete mogu kontrolirati i intenzitet i kvalitetu rada. Drugi razlog je taj, da oni koji posjeduju proizvodna znanja, mogu pretendirati na upravljanje proizvodnjom, odnosno na definiranje organizacije rada kao društvene svrhe proizvodnje.

Sada smo suočeni sa ključnom kritičnom točkom, čiju su važnost već naglašavali prvi veliki teoretičari industrijske revolucije, kao Ure i Babbage. Taylor će preuzeti i sistematizirati to promišljanje suočavajući se s moći udruživanja u klasu profesionalnog radnika u glavnim industrijama druge industrijske revolucije. Taylor, iako priznaje da je »znanje najdragocjenije dobro« kojim raspolažu radnici pred kapitalom, učiniti će od njega izrazitu metu u svojim analizama uspoređivanja proizvodnje sistematski praktičanog od radnika. On će deducirati kako je potrebno učiniti vidnim i otuđiti «prešućena znanja» radnika, kako bi se ona konvertirala putem izučavanja vremena i kretanja, u kodificirano znanje u posjedu menadžmenta, koje će se potom vratiti najamnim radnicima u obliku propisa, što striktno određuju trajanje radnih procesa i radne procedure. Taylor je smatrao da je na taj način postavio trajne osnove *znanstvene organizacije* rada, sposobne ukloniti svaku proizvodnju u izvršavanju rada, garantirajući kapitalu planiranje

ex ante zakona vrijednosti-viška vrijednosti. Na taj način u taylorovskoj tvornici mjera rada i produktivnosti kao i obim i vrijednost proizvodnje bili su načelno programirani te unaprijed poznati od strane uredskih inženjera. Neophodno vrijeme i metoda rada mogli su se svesti na poznatu računsku jedinicu, izraženu vremenom, koje je davalo i dosta točan stupanj eksploatacije.

Industrijska norma vremena apstraktnog rada utjelovljivala je i kapitalističku i menadžersku utopiju proizvodne organizacije sposobne oduzeti radu svaku autonomiju i svaku kognitivnu dimenziju. Smatralo se da je proizvodnu organizaciju moguće pretvoriti u vlastitu suprotnost, to jest u aktivnost koja je načelno čisto mehanička, repetitivna, depersonalizirana, u potpunosti podređena znanosti inkorporiranoj u fiksni kapital. U ovom slučaju radi se o tendenciji koju je Marx označavao kao logiku realnog podčinjavanja rada kapitalu. Iako se ova tendencija u mnogim svojim aspektima povijesno ostvarila u fordističkim modelima rasta i u velikoj managerskoj tvrtki, ostat će zauvijek nesavršena. Jedan novi oblik znanja će neprekidno težiti da se ponovo uspostavi na višem stupnju razvoja tehničke i društvene podjele rada.

Treba primijetiti da je sam Marx dobro identificirao žestinu konflikata vezanih za odnose znanja i moći te kontrolu intelektualnih snaga proizvodnje, čiji je nosilac bila logika stvaranog podjarmljivanja, kada je u jednom poznatom pasusu prve knjige *Kapitala* napisao: »Krupna industrija čini da postaje pitanjem života ili smrti, da se užas bijednog, upotrebljivog radnog stanovništva, koje se drži u rezervi za promjenljive eksploatacione potrebe kapitala, zamijeni apsolutnom upotrebljivošću čovjeka za promjenljive zahtjeve rada; da se djelimični individuum, koji je samo nosilac jedne djelomične društvene funkcije, zamijeni svestrano razvijenim individuumom, za kojeg su različite društvene funkcije načini djelatnosti koje on naizmjenično vrši« (K. Marx, *Kapital*, Kultura, Zagreb 1947, Knjiga prva, str. 423.).

U povijesnoj konjunkturi koja je dovela do krize fordizma, ta se dinamika izrazila putem konflikata koji su doveli do formiranja *raširene intelektualnosti* i razvoja kolektivnih usluga Welfare-a (države blagostanja: zdravstvo, obrazovanje, znanost) nadilazeći kompatibilnosti s fordističkom regulativom. Time su stvoreni temelji poleta ekonomije, čiji je pokretač znanje i njegovo širenje.

S tim u vezi treba naglasiti jednu bitnu stvar za ispravnu karakterizaciju geneze i prirode kognitivnog kapitalizma. Uspostavljanje *ekonomije zasnovane na znanju* prethodi i suprotstavlja se, s logičke kao i povijesne strne gledišta, stvaranju kognitivnog kapitalizma. Ovaj posljednji je rezultat procesa restrukturacije putem kojeg kapital pokušava apsorbirati i podjarmiti na parazitski način svojoj logici kolektivne uvjete proizvodnje znanja, gušeći emancipacijski potencijal, svojstven društvu *general intellect-a*.

Kao kognitivni kapitalizam podrazumijeva se prijelaz iz industrijskog kapitalizma u novi oblik kapitalizma, u kojem kognitivna i nematerijalna dimenzija

rada postaju dominantne s gledišta stvaranja vrijednosti i kompetitivnosti tvrtki. U takvoj situaciji glavni ulog valorizacije kapitala i oblika vlasništva zasnovan je izravno na *rentière*-skom prisvajanju onog *zajedničkog* te na pretvaranju znanja u tobožnju robu (Negri i Vercellone, 2008).

Kriza ekonomske racionalnosti kapitala i zakon vrijednosti-viška vrijednosti u kognitivnom kapitalizmu

Najveća transformacija, koja od krize fordizma na ovamo označava izlaz iz industrijskog kapitalizma, leži u snažnom povratku na kognitivnu i intelektualnu dimenziju rada. Treba primijetiti da je ovaj uspon kognitivnog rada daleko od toga da predstavlja povlasticu elite onih, koji se bave istraživanjem i razvojem (R&D) ili da je povlastica sektora rada velikog intenziteta znanja i informacija. On se pokazuje u svakoj proizvodnoj aktivnosti, bilo materijalnoj bilo nematerijalnoj (dvije dimenzije koje su često nerazmršive), kao i u onima sa niskim tehnološkim intenzitetom, kao što pokazuje rast indikatora autonomije rada i širenje poslova koji se odnose na proizvodnju znanja i obradu informacija gotovo u svim ekonomskim sektorima.

Naravno postoje protutežnje: povijest nije linearni proces, već se njen razvoj odvija putem preklapanja i hibridizacija. Tako tendencija ka novoj kognitivnoj organizaciji rada ne označava *ipso facto* kraj taylorizma ni na području intelektualnog rada. Kapital će se uvijek truditi da što više ograniči stvarnu kontrolu radnika nad njihovim radom. U novom kapitalizmu različiti modeli proizvodnje i organizacije rada i dalje će koegzistirati i međusobno se ispreplitati.

Usprkos toga, kao što pokazuje skorašnje istraživanje uvjeta i oblika rada u Evropi¹, upravo je takozvani inteligentni oblik organizacija rada (*Learning Organization*), onaj koji sve više vrši hegemonu ulogu.

Općenito, ova evolucija odgovara, u tvrtkama kao i u društvu, afirmaciji nove kvalitativne prevage živih znanja, inkorporiranih i mobiliziranih od radnika, u odnosu na formalizirana znanja, inkorporirana u fiksnom kapitalu i u managerskoj organizaciji tvrtke. Ona je usko povezana sa serijom tendencija koje obilježavaju krizu zakona vrijednosti/viška vrijednosti i onoga za što kažemo da »renta postaje profit«.

¹ Merllié D., Paoli P., 2001, "Third European Survey on Working Conditions" (2000), Luxembourg, Office for official publications of the European communities.

Što treba podrazumijevati pod krizom zakona vrijednosti?

Ta se kriza predstavlja, prije svega, kao gubitak pertinentnosti fundamentalnih kategorija ekonomske politike industrijskog kapitalizma: kapitala, rada i naravno vrijednosti.

Temeljno ona odgovara iscrpljivanju onih dviju dimenzija ekonomske racionalnosti zakona vrijednosti/viška vrijednosti na kojima je, kao što smo vidjeli, industrijski kapitalizam mogao afirmirati svoju vladavinu nad radom te pronaći izvjesnu vrstu povijesnog legitimiteta kao oruđa u borbi protiv oskudice.

- Dakle, **prva dimenzija** odgovara iscrpljivanju zakona vrijednosti vremena rada shvaćenog kao kriterij kapitalističke »racionalizacije« produkcije, koja čini od norme apstraktnog rada, mjerenoj jedinicom jednostavnog, nekvalificiranog rada, združeni instrument vrednovanja i stvarnog potčinjavanja rada kapitalu. Povećanje moći kognitivne dimenzije rada određuje u tom smislu dvostruku krizu zakona vrijednosti.

Krizu mjere, s jedne strane, obzirom da je kognitivni rad aktivnost koja se razvija u cjelokupnom vremenu života. Utvrđeno provedeno vrijeme u nekoj tvrtki općenito je samo dio efektivnog društvenog vremena rada. U novom kapitalizmu najvažniji izvor stvaranja vrijednosti sve više se nalazi ili na početku ili na kraju u odnosu na sferu direktne proizvodnje i u odnosu na svijet tvrtki. U toj slici, ne samo da se modaliteti organizacije rada sve manje mogu propisivati, već i izvori kompetitivnosti sve više ovise o proizvodnoj društvenoj kooperaciji koja se odvija izvan granica tvrtki. Iz toga proističe da profit i renta počivaju sve više na mehanizmima prisvajanja viška vrijednosti koji se odvijaju tako da se kapital nalazi u vanjskom položaju u odnosu na organizaciju proizvodnje.

Krizu kontrole, s druge strane, obzirom da susret raširene intelektualnosti i tehnologije informacija i komunikacija čini ponovo plauzibilnom perspektivu kolektivnog prisvajanja rada i sredstava rada, što bi ponovo moglo uroditi konfliktima, koji se odnose na samoodređenja organizacije rada i društvenih ciljeva proizvodnje. Zbog toga u mnogim proizvodnim aktivnostima tayloristički model propisivanja poslovnih zadataka ustupa mjesto *propisivanju subjektiviteta*. Istovremeno, kao i za proizvodnju vrijednosti, kontrola rada se pomiče sve više prema početku i prema kraju samog proizvodnog čina, postavljajući kao svoj glavni cilj potpunu kontrolu vremena i ponašanja najamnih radnika. Ona se konkretizira umnažanjem cijelog arsenala instrumenata vrednovanja subjektiviteta radnika i njegove sukladnosti vrijednostima tvrtke, uključujući u to često i ono što se u psihologiji naziva paradoksalnim nalozima².

² Treba primijetiti da u ovoj evoluciji jedna od najupečatljivijih dimenzija zacijelo nije samo zaoštavanje izrabljivanja u najklasičnijem i u ekonomskom smislu. Marginalizacija i prekarlost

Druga dimenzija upućuje na iscrpljenost i na krizu zakona vrijednosti shvaćenog kao društveni odnos, koji čini od logike robe i od profita ključni progresivni kriterij razvoja društvenog bogatstva i zadovoljavanja potreba. Ta se kriza izražava kroz porast razilaženja između logike *vrijednosti* i logike *bogatstva*. Da bi se bolje shvatio smisao te tvrdnje, treba se prisjetiti kako za Marxa (ali i za Ricarda) vrijednost roba ovisi o teškoći proizvodnje te dakle o vremenu rada. Koncept *vrijednosti* je u potpunosti različit od koncepta *bogatstva*, koji ovisi o obilju, upotrebnosti vrijednosti (a ne ovisi o razmjenskoj vrijednosti) te utoliko ovisi o besplatnosti. Kapitalistička logika robne proizvodnje, kao što smo vidjeli, našla je u industrijskom kapitalizmu neku vrstu povijesne legitimnosti u sposobnosti razvijanja bogatstva, proizvođači neprestano sve više roba sa sve manje rada, po sve nižim izjednačenim cijenama, omogućavajući zadovoljavanje rastuće mase potreba. Naprotiv, u kognitivnom kapitalizmu pozitivna veza između vrijednosti i bogatstva, između robne proizvodnje i zadovoljavanja potreba je razbijena. Još gore, izokrenuta je. To znači da zakon vrijednosti preživljava samo kao neka vrsta prazne ljuške u odnosu na ono što je Marx smatrao progresivnom funkcijom kapitala. Odnosno razvoj proizvodnih snaga kao instrument borbe protiv oskudice je kroz dugo vremensko razdoblje favorizirao prijelaz iz carstva nužnosti u carstvo slobode.

Mnoge evolucije kognitivnog kapitalizma ukazuju na ovu *nepovezanost između vrijednosti i bogatstva*, koja izražava, u najbitnijem, progresivni gubitak snage zakona viška vrijednosti i nemogućnosti ponovnog uspostavljanja u odnosu na njega bilo koje dijalektike borba-razvoj. One upućuju na fundamentalnu kontradikciju između logike valorizacije kognitivnog kapitalizma i duboko unutrašnje netrgovačke logike ekonomije znanja.

Treba naglasiti da ova kontradikcija ima svoje korijene u posebnim svojstvima *općeg dobra* znanja, odnosno u njegovoj osobini da je nesvodljivo na robu i kapital. U usporedbi s klasičnim dobrima, posebnost *općeg dobra* znanja sastoji se u tome da ono nije suparničko, da se teško može kontrolirati i da nije isključivo, već kumulativno. Za razliku od materijalnih dobara znanje se ne uništava potrošnjom. Dapače, upravo suprotno, ono se obogaćuje kada slobodno cirkulira među osobama. Svako novo saznanje rađa drugo novo znanje, po logici kumulativnog procesa. Zbog toga se privatno prisvajanje znanja može ostvariti samo postavljanjem umjetnih barijera za pristup do njega. Ovaj pokušaj sukobljava se sa još većim preprekama. One se tiču etičkih potreba pojedinaca, koliko i činjenice da informatičke i komunikacijske tehnologije sve više onemogućavaju

idu ruku pod ruku sa porastom otuđenja rada i sve je dublja brazda između mogućnosti djelovanja upisane u kognitivnoj dimenziji rada, s jedne strane, i, s druge strane nužnosti podčinjavanja heterodeterminiranim ciljevima često u suprotnosti s etičkim vrijednostima radnika. Upravo unutar ove brazde raste fenomen patnje na poslu, od kojih u Francuskoj samoubojstva na radnom mjestu predstavljaju samo vidljivi vrh ledenoga brijega.

zaštitu autorskih i intelektualnih prava. S druge strane pokušaj da se znanje pretvori u tobožnju robu rađa paradoksalnu situaciju, situaciju u kojoj, što više na umjetan način raste razmjenska vrijednost znanja, to više opada njegova upotrebna vrijednost, odnosno njegova korisnost, zbog same činjenice, što je privatizirano te je postalo rijetko. Kognitivni kapitalizam nije u stanju reproducirati se a da onemogućuje i ometa objektivne uvjete i stvaralačke sposobnosti djelatnika u samoj bazi razvoja ekonomije fundirane na znanju i na njegovom širenju. Općenito, primjećujemo da zbog velikog broja intenzivnih produkcija saznanja, dobra kao na primjer, software, informatizirana kulturna dobara, ali i lijekovi (itd.), zahtijevaju kratko vrijeme rada, dakle njihova cijena reprodukcije je jako niska, i u nekim se slučajevima kreće se ka nuli. Dakle ta bi dobra trebala biti prodavana za jako niske cijene, čak davana besplatno, što bi dovelo do drastičnog smanjenja monetarne vrijednosti proizvodnje i dakle do drastičnog smanjenja profita vezanih s tom proizvodnjom. U toj situaciji, za kapital postaje životno pitanje, pitanje strategije pojačanja prava intelektualne svojine, koja omogućava da se na umjetan način stvara oskudica resursa. Kapital je na taj način prisiljen razvijati sve više mehanizama koji prorjeđuju ponudu, u prisilnom pokušaju zadržavanja primata razmjenske vrijednosti i spašavanja profita. Ta je logika jedna od osnovnih izraza procesa u kojem renta postaje profit. Rezultat je situacija koja proturječi upravo principima kojima su oci osnivači političke ekonomije opravdavali vlasništvo kao oruđe borbe protiv oskudice. Sada stvaranje vlasništva dovodi do pojave oskudice.

Dakle, može se tvrditi da sam pokušaj da se na prisilan način održi na snazi primat logike robe i razmjenske vrijednosti navodi kapital da se pokuša osloboditi zakona vrijednosti vremena rada. Rezultat je sve akutnija kontradikcija između društvenog karaktera proizvodnje i privatnog karaktera prisvajanja, koja čini jednu od najvećih manifestacija krize zakona vrijednosti u epohi kognitivnog kapitalizma. Ova kontradikcija je povezana sa velikim rastom oblika lovljenja vrijednosti sve više zasnovanih na renti.

Iscrpljenost racionalnosti zakona vrijednosti/viška vrijednosti s druge strane implicira tri druge krucijalne manifestacije, koje svjedoče o dubokoj krizi kapitalizma te o njegovom razilaženju s društvenim potrebama. Prva se odnosi na rastuću ulogu takozvanog nematerijalnog kapitala koji sada čini znatan dio burzovne kapitalizacije. A taj kapital nazvan nematerijalnim, neuhvatljiv je za svaku objektivnu mjeru u smislu »historijskih troškova« (odnosno u smislu vremena potrebnog za njegovu proizvodnju). Njegova vrijednost može biti samo izraz subjektivne procjene anticipiranih profita, učinjene od financijskih tržišta, koja na taj način za sebe pribavljaju rentu. To objašnjava zašto je burzovna vrijednost tog kapitala u suštini fiktivna i podložna fluktuaciji velikih razmjera. Ona se bazira na autoreferencijalnoj logici svojstvenoj svijetu financija, koji stvara porast špekulacija, neminovno osuđenih na krah, koji povlači za sobom cjelokupan kreditni i ekonomski sistem u duboku recesiju.

Nemogućnost da se odredi objektivna i pouzdana mjera nematerijalnog kapitala nalazi također potvrdu u kontroverziji o porijeklu čuvenog *goodwill*-a (koji određuje razliku između tržišne vrijednosti tvrtki i njihovih realnih aktiva): nematerijalni aktivni princip o kojem ovisi dodana vrijednost koju utjelovljuje *goodwill*, nije ništa drugo nego »intelektualni kapital«, predstavljen kroz mjerodavnost, iskustvo, prešutno znanje, sposobnost kooperacije radne snage.

Ne radi se dakle o kapitalu (usprkos izobličenja putem koncepata intelektualni kapital ili ljudski kapital), već zapravo o intelektualnoj kvaliteti radne snage, koja po definiciji predstavlja aktivu koja nije utrživa (osim da ju se pretvori u roblje). Zbog toga kako primjećuje I. Halary (2004) pokušaj da se objasni *goodwill* ili dodana vrijednost putem postojanja nespacificiranih nematerijalnih aktiva (za razliku od nekog patenta) ostaje zarobljenikom razmišljanja, koje se vrti u krug i ne omogućuje eliminiranje neodređenosti vrijednosti ovih nematerijalnih aktiva. Zašto razmišljanje koje se vrti u krugu? Zato što se na pitanje: o čemu ovisi *goodwill*? odgovara: o ljudskom kapitalu tvrtke! A na pitanje: kako odrediti vrijednost ljudskog kapitala? Odgovara se: *goodwillom*! To znači da mjera kapitala i temelj njegove moći nad društvom sve manje ovise o minulom radu i znanju inkorporiranom u konstantni kapital, već o *društvenoj konvenciji* koja ima svoj glavni pokretač u moći financijskog sektora.

- Druga se manifestacija odnosi na način na koji - pred sve dubljim tendencijama stagnacije - jedini sektori u kojima su društvene potrebe i potražnja u stalnom porastu jesu oni, koji se definiraju kao proizvodnja čovjeka putem čovjeka (zdravstvo, obrazovanje, znanstveni rad, briga o osobama), koji su u Evropi tradicionalno omogućeni putem kolektivnih usluga *Welfare State*. Ovaj element omogućava da se objasni ogroman pritisak, koji vrši kapital, kako bi privatizirao i podjarmio logici tržišta ove kolektivne usluge. Radi se o jednom od ključnih elementa krize državnog duga i politika proračunske štednje, o politikama koje se u to ime primjenjuju širom Evrope. Usprkos tome, ove vrste djelatnosti, zbog razloga koje smo naveli u jednom prethodnom članku³, ne mogu se svesti na ekonomsku racionalnost zakona vrijednosti/viška vrijednosti osim po cijenu rasipanja resursa i po cijenu dubokih društvenih nejednakosti, koje bi, zbog viškova, riskirale destrukuiranje kreativnih snaga u samim temeljima ekonomije zasnovane na znanju.

Na kraju, kriza racionalnosti zakona vrijednosti koju izražava dinamika kognitivnog kapitalizma ne sastoji se samo u tome da na umjetan način čini rijetkima resurse, koji su sami po sebi obilni i besplatni. Ona se izražava povećanjem i ubrzanjem logike divljeg grabeža i nestajanjem neobnovljivih prirodnih resursa.

³ *Modeli Welfarea i društvene usluge u krizi kognitivnog kapitalizma*, »Commo« 0, pp. 32 nadalje.

U stvari kognitivni kapitalizam ne eliminira produktivističku logiku industrijskog kapitalizma. On je ponovo izražava na drugi način i štoviše pojačava je, zahvaljujući posebice subordinaciji znanosti kapitalu koji stavlja, kao u slučaju GMO i nuklearne energije, nove tehnologije u službu strategije standardizacije i tržišne transformacije onog što je živo, strategije koja povećava rizike uništenja bioraznolikosti i ekološke destabilizacije planete. Zahvativši još dublje, ekološka kriza označava na planetarnoj skali strukturalna ograničenja politike izlaska iz krize, koja se nipošto ne smiju zasnivati u svojim glavnim odrednicama na koordinaciji tržišta i na ponovnom uzletu privatne potrošnje obitelji. Upravo suprotno, izlaz iz krize zahtijeva da se ponovo smisli politika demokratskog planiranja onog što je zajedničko, zasnovana na autentičnom podružtvljenju investicija i tehnoloških inovacija u djelatnostima koje omogućuju da se ponovo promisli urbanizam, poljoprivreda, ostvare ekonomije bazirane na čistim energijama i slično – sve elementi koji, po vlastitoj prirodi, izmiču najvećim dijelom logici trgovine i tržišta.

Zaključno, skup subjektivnih i objektivnih kontradikcija, koje pogađaju kognitivni kapitalizam slijede krizu zakona vrijednosti/viška vrijednosti, tolike su oštine da podsjećaju na situaciju koju je Marx opisivao 1851 u pretposljednem poglavlju III knjige *Kapitala* kada je tvrdio: »Da je nastupio momenat ovakve krize, pokazuje se čim protivrječnost i suprotnost među odnosima raspodjele, a stoga i određene historijske forme njima odgovarajućih odnosa proizvodnje s jedne strane, i proizvodnih snaga, sposobnosti za proizvodnju i razvitka njenih činila, s druge strane, dobije širinu i dubinu. Tada nastupa sukob između materijalnog razvitka proizvodnje i njenog društvenog oblika«. (K. Marx, *Kapital*, Kultura, Zagreb 1947, Knjiga treća, str.816).

LITERATURA:

- Gorz A. (1988), *Métamorphoses du travail, Quête du sens - Critique de la raison économique*, éd. Galilée, Paris.
- Gorz A. (2003). *L'immatériel : connaissance, valeur et capital*, éd. Galilée, Paris.
- Gorz A. (2004) «Économie de la connaissance et exploitation des savoirs», entretien avec Moulier-Boutang Y. et Vercellone C., in *Multitudes*, br. 15, str. 205-216.
- Gorz A. (2008), *Ecologica*, éd. Galilée, Paris.
- Halary I. (2004) « Ressources immatérielles et finance de marché : le sens d'une liaison », papier présenté au *Séminaire Capitalisme Cognitif*, MATISSE-ISYS, avril.

- Marx, K. (1968), *Le Capital* Livre I, in Œuvres, Economie, Tome I, La Pléiade, Paris [K. Marx, *Kapital*, Knjiga I, Kultura, Zagreb, 1947].
- Marx, K. (1968a), *Le Capital* Livre III, in Œuvres, Economie, Tome II, La Pléiade, Paris [K. Marx, *Kapital*, Knjiga III, Kultura, Zagreb, 1948].
- Marx, K. (1980), *Grundrisse*, Tome II, Éditions Sociales.
- Merllié D., Paoli P., 2001, «Third European Survey on Working Conditions» (2000), Luxembourg, Office for official publications of the European communities.
- Negri A. (1996), *Marx au-delà de Marx*, L'Harmattan, Paris.
- Negri A. (1992), «Valeur-travail : crise et problèmes de reconstruction dans le postmoderne », *Futur Antérieur*, br. 10, str.30-36.
- Negri A. (1997), « Vingt thèses sur Marx », u Vakalouloulis M. i Vincent JM. (ur.), *Marx après les marxismes*, Harmattan -Futur Antérieur, str. 333-372.
- Negri, A. et Vercellone, C. (2008), « Le rapport capital-travail dans le capitalisme cognitif », *Multitudes*, br° 32.
- Sweezy, P. (1970), *La teoria dello sviluppo capitalistico*, Bollati Boringhieri
- Hai Hac Tran (2003), *Relire "Le Capital"*, Cahiers libres, Editions Page deux, Tomes I et II
- Vercellone C. (ed.) (2006), *Capitalismo Cognitivo*, Manifestolibri, Rome.
- Vercellone C. (2007), «From Formal Subsumption to General Intellect : Elements for a Marxist Reading of the Thesis of Cognitive Capitalism », *Historical Materialism*, tom. 15, br. 1.
- Vercellone (2007a), «La nouvelle articulation rente, salaire et profit dans le capitalisme cognitif », in *European Journal of Economic and Social Systems*, vol. 20, br° 1, 2007, str. 45-64.
- Vercellone C. (2008), «La thèse du capitalisme cognitif. Une mise en perspective historique et théorique», u Colletis G. et Paulré P. (coord.) *Les nouveaux horizons du capitalisme*, Economica, str. 71-95.
- Vercellone C. (2009), « L'analyse «gorzienne» de l'évolution du capitalisme », in Christophe Fourel (dir.), « *André Gorz, un penseur pour le XXIème siècle* », La Découverte, Paris, str. 77-98.
- Vercellone C. (2009), «Lavoro, distribuzione del reddito e valore nel capitalismo cognitivo», u *Sociologia del lavoro*, br. 115, str. 31-54.
- Vercellone C. (2009), Crisis de la ley del valor y devenir renta de la ganancia. Apuntes sobre la crisis sistémica del capitalismo cognitivo, u «La gran crisis de la economía global», Edición Traficantes de Sueños, Madrid, str. 63-98.